

Kan vi bekjempe konspirasjonsteorier om epidemier?

Av Torkel Brekke, professor og religionshistoriker i Civita

Var du klar over at HIV-viruset ble laget av amerikanske myndigheter for å undertrykke den svarte befolkningen i USA? Eller at zika-viruset ble laget av forskere for å ødelegge for Brasil under OL i 2016? Eller at korona-viruset har sammenheng med utrulling av 5G-nettet? Disse påstandene har selvsagt ingenting med virkeligheten å gjøre, men oppfatningene de uttrykker, er likevel utbredte. De er eksempler på konspirasjonsteorier som har oppstått som følge av, eller i tospann med, smittsomme sykdommer. Epidemier skaper konspirasjonsteorier, og de har stort sett samme grunnleggende struktur: noen som har stor makt har bestemt seg for å påvirke eller skade oss ved hjelp av sykdom for å oppnå bestemte mål.

Dette notatet vil si noe om hvordan man kan forebygge og bekjempe konspirasjonsteorier. Bakgrunnen er koronakrisen våren 2020, men relevansen til spørsmålene som stilles her, er

bredere. Notatet starter med en kort forklaring på hva konspirasjonsteorier er. Deretter ser man på hvordan konspirasjonsteorier kan føre til marginalisering og mistenkeliggjøring av minoriteter før man ser på hvordan konspirasjonsteorier brukes utenrikspolitisk. Notatet ender med en diskusjon av vaksinasjonsteorier om motstandskraft mot konspirasjonsteorier før en kort oppsummering. Ordene *pandemi* og *epidemi* vil brukes litt om hverandre i notatet, og for klare definisjoner anbefales Store Medisinske Leksikon (<https://sml.snl.no>).

Konspirasjonsteorier er normalt

Konspirasjonsteorier er en normal del av menneskelig virkelighetsforståelse. De er forklaringer på situasjoner som oppleves som uoversiktlige og truende, og de har forankring både i individuelle kognitive mekanismer og i sosiale prosesser. Konspirasjonsteorier handler alltid om maktforhold, og de retter seg mot det som oppfattes som makteliter, som politikere, de superrike eller vitenskapsfolk.

Det er gjort mye forskning på hva konspirasjonsteorier er og hvorfor slike teorier både sprer seg og overlever. Den viktigste kvaliteten til effektive konspirasjonsteorier er at de er historier som fortelles på mest mulig troverdig måte. Det gjør de blant annet ved å velge seg ut passende aktører og hendelser i historiefortellingen. Man vil f.eks. nå lenger med en konspirasjonsteori som hevder at den amerikanske regjeringen eller Bill Gates står bak en ond plan, enn en teori som hevder at øgler fra mars er problemet.

Historiene som fortelles i konspirasjonsteorier, gir mening til en situasjon eller en hendelse som skaper generell frykt, og gir dermed mulighet til å rette frykten mot noe bestemt. Dét skaper orden og gir trøst. Et beslektet perspektiv er at konspirasjonsteorier er kvasi-religiøse forklaringsformer. Det betyr at de fyller noen av de samme behovene og funksjonene som religion, samtidig som de er annerledes enn *organisert* religion, blant annet ved at de som skaper og formidler konspirasjonsteorier, som regel oppfatter seg som kritiske til autoriteter (Franks og Bauer 2013).

Folk har forskjellige personligheter, og noen personlighetsstiler ser ut til å disponere mer for å tro på konspirasjonsteorier enn andre. En del forskning finner at personer som har tenkemåter som er mindre rasjonelle og mindre analytiske, oftere tror på konspirasjonsteorier (Steiger o.a. 2013). Men det er lite hensiktsmessig – og kanskje kontraproduktivt – å avfeie konspirasjonsteorier som tøv, eller å latterliggjøre dem som tror på dem. Kort sagt: Konspirasjonsteorier er normalt, og det er helt urealistisk at man blir kvitt dem, men i en epidemi er det likevel viktig å tenke strategisk på hvordan man skal formidle riktig informasjon på en måte som gjør at færrest mulig tror på konspirasjonsteoriene som oppstår.

Teknologi er ikke roten til problemet

Hvor mye betyr kommunikasjonsteknologi for konspirasjonsteorier under en epidemi? Det er åpenbart at man må forstå og beherske kommunikasjonskanalene hvor konspirasjonsteorier formidles for å bekjempe dem. Likevel er det verdt å merke seg at konspirasjonsteorier om jøder spredte seg i den kristne verden i middelalderen uten aviser eller bøker. Teorier om HIV/

AIDS fra 1980-tallet spredte seg uten internett. Da kolera feide over deler av verden på 1830- og -40-tallet, hadde man ingen mulighet for å dele informasjon raskt om sykdommen. Dette var før telegrafene for alvor revolusjonerte global kommunikasjon, og det tok dager eller uker fra nyheten om enda et kolerautbrudd kunne komme fra London til New York eller St. Petersburg. Likevel ser historikere at innholdet i konspirasjonsteoriene om kolera var de samme blant folk i forskjellige deler av verden. Teoriene handlet om at kolera var skapt av en hemmelig elite blant politiske makthavere som samarbeidet med medisinerne og forskere. Målet var å ta livet av fattige og overflødige i samfunnet. Resultatet av konspirasjonsteoriene var store opprør, angrep på sykehus og drap på leger. Det oppsto det vi kan kalle en mytologi om en sammensvergelse mellom myndigheter og vitenskapsfolk for å ta livet av vanlige folk med kolera. Det er altså liten grunn til å hevde at moderne kommunikasjonsteknologi er roten til problemet med konspirasjonsteorier.

Korona-konspirasjoner og minoriteter

Konspirasjonsteorier får ofte konsekvenser for hvordan bestemte minoriteter oppfattes, fordi minoriteter gjerne får en rolle i fortellingen som konspirasjonsteorien tilbyr. Det klassiske eksempelet fra europeisk historie er falske fortellinger om hvordan jødene undergravet samfunn og folkehelse. Slike antisemittiske historier har sirkulert i kristne samfunn siden middelalderen.

Under influensapandemien januar-august 2009 (ofte kalt «svineinfluensaen» i Norge) var det en sentral konspirasjonsteori i USA at innvandrere fra Mexico hadde med seg sykdommen, og i mange land ble den kalt «mexicansk influensa», til tross for at de første tilfellene ble funnet i California. Innvandrere fra Mexico ble hengt ut i en rekke medier som en trussel mot folkehelsen, og innvandringsliberale eliter i USA ble utpekt som syndebukker, fordi de ikke hadde tatt grensekontroll alvorlig.

Det er mye å lære av de mange konspirasjonsteoriene som oppsto og spredte seg våren og sommeren 2009. Det sirkulerte f.eks. teorier om at viruset var laget av Gilead-laboratoriet på vegne av Donald Rumsfeld og andre medlemmer av USAs elite, fordi disse ville tjene penger gjennom eierandeler i laboratoriet ved at det fremstilte og solgte en vaksine (Smallman 2015). Pandemien viser også hvor viktig terminologi og ordvalg er. I Norge valgte både medier og helsemyndigheter å bruke det misvisende navnet «svineinfluensa», til tross for at det var tilgjengelig informasjon om at dette navnet var oppstått nærmest ved en tilfeldighet og at Verdens helseorganisasjon og de fleste lands myndigheter bestemte seg for å droppe både mexicanere og griser i sin omtale av viruset (Enserink 2009).

I Egypt førte den samme pandemien til konspirasjonsteorier om andre minoriteter. Der ble griser utpekt som synderen fordi man tidlig hadde kalt sykdommen «svineinfluensa», til tross for at viruset strengt tatt ikke hadde noe med svin å gjøre. Dette førte til at egyptiske myndigheter bestemte seg for å utrydde hele landets svinebestand, og det ble åpenbart at dette også var en undertrykkende politikk rettet mot den kristne, koptiske minoriteten i Egypt, siden kopterne spiser svin (Smallman 2015).

På lignende måter kommer det våren 2020 mange rapporter om at minoriteter utsettes for rasisme, sjikane og vold, fordi de antas å ha en rolle i koronautbruddet. Jøder anklages for å stå

bak koronaepidemien i USA (Estrin 2020), mens i India støtter det hindu-ekstremistiske regjeringspartiet BJP angrep på muslimer fordi de antas å ville spre korona blant hinduer i en slags imaginær *korona-jihad* (Leidig 2020). I den vestlige verden ser det ut til at fordommene har gått hardest ut over kinesere. Konspirasjonsteorier om kinesere har oppstått og spredt seg fra ekstremistiske nettsteder til mer normale nettsteder. Konspirasjonsteoriene gjennomgår dermed det man på engelsk kaller «mainstreaming»: de går fra å være marginale og ekstreme uttalelser til å bli del av mainstream debatt. I konklusjonen til en rapport fra midten av april 2020 skriver forfatterne blant annet at utbrudd av hat og falske nyheter er en svært farlig trend under koronakrisen, og de hevder at “outbreaks of weaponized information serve to attack public trust and undermine democratic institutions at a key moment of global vulnerability.” (Contagion and ideology report, s. 6.)

Korona-konspirasjoner og utenrikspolitikk

Man kan også observere en helt annen tendens, nemlig at stater og nasjoner oppfattes som de mest relevante aktørene i forståelsen av en epidemi. I en studie fra Sveits under den store pandemien i 2009 fant forskere at folk stort sett så land som de viktige enhetene når de skulle danne seg en forståelse av pandemiens globale dynamikk (Wagner-Egger 2011). På samme måte har man i offentlig debatt våren 2020, både i Norge og andre steder, snakket om Kina, Italia, Spania, Sverige osv. som de viktige aktørene i pandemien. Fra et rent vitenskapelige perspektiv kan man kanskje si at land og landegrenser betyr lite i en pandemi, men et fokus på land – både som stater og nasjoner – er utgangspunktet for at pandemier blir et utenrikspolitisk tema. Under koronakrisen får konspirasjonsteorier gode levekår, blant annet fordi sykdommen oppsto i Kina og forholdet mellom Kina og Vesten er anspent fra før.

Russland har desinformasjon og spredning av konspirasjonsteorier som en viktig side ved sin politikk overfor den vestlige verden. Under koronakrisen er det Russland som har lansert de mest ekstreme teoriene, som i hovedsak går ut på at koronaviruset er laget av amerikanske forskere for å bekjempe Kina. Noen av de russiske fortellingene har også med Davos Economic Forum, George Soros og store farmasiselskaper som aktører i de onde planene (Rettman 2020). Kinesiske myndighetspersoner har også hevdet at viruset må være laget av amerikanere.

Beslektede falske nyheter finner også veien inn i mainstream vestlige medier. 14.04.2020 skrev den amerikanske journalisten Josh Rogin en lang artikkel i Washington Post om at det amerikanske utenriksdepartementet hadde uttrykt bekymring for sikkerheten ved et laboratorium som forsker på virus i Wuhan, Kina: Viruset var kanskje sluppet løs av forskere ved en feil, mente han. USAs president Donald Trump har videreformidlet samme konspirasjonsteori i amerikanske medier, og her i Norge framføres samme konspirasjonsteori f.eks. av nettstedet Resett (Resett 2020). Man har også fått norske Facebook-grupper som sprer falske nyheter og konspirasjonsteorier om sammenhengen mellom koronaviruset og 5G-nettet.

Konspirasjonsteorier som dette er blitt forsøkt imøtegått med riktig informasjon helt siden pandemien spredte seg fra Kina. Et av verdens høyest ansette medisinske tidsskrifter, *The Lancet*, trykket i midten av mars 2020 en artikkel hvor det ble advart mot konspirasjonsteorien om at

et laboratorium i Wuhan var kilde til korona-viruset og sa blant annet: «We stand together to strongly condemn conspiracy theories suggesting that COVID-19 does not have a natural origin.» (The Lancet, s. 42). Tidsskriftet *Wired* forklarte i slutten av mars hvordan konspirasjonsteorier om korona er en trussel mot folkehelsen (*Wired*). En rekke andre kvalitetsaviser og -tidsskrifter har kommet med de samme advarslene.

Kan man vaksinere mot konspirasjonsteorier?

Så til spørsmålet om hva vi kan gjøre for å redusere spredningen av konspirasjonsteorier i en pågående situasjon med en epidemi, da man trenger at befolkningen er godt informert og tar råd og anbefalinger på alvor. Sann informasjon om koronaviruset får flere retweets enn falsk, og sann informasjon som viser til forskning, er ekstra populær, ifølge én forskningsartikkel (Pulido o.a. 2020). Det kan ha betydning for helsemyndigheters informasjonsstrategi. Hvis helsemyndighetene har kunnskap om den potensielt ødeleggende rollen til falske nyheter og konspirasjonsteorier, og hvis de har riktige ressurser, er det ingenting i veien for at de kan spre sann informasjon som i stor grad kan konkurrere ut konspirasjonsteorier i store deler av befolkningen.

Psykologiske eksperimenter tyder på at folk i mindre grad tror på og deler falske nyheter på Facebook, hvis de leser en kort tekst som minner dem om (altså hvis de blir *primet*, på fagspråk) standarder for kritisk tenkning *før* de får se nyheten (Lutzke o.a. 2019). I en review-artikkel som vurderte over 40 tidligere forskningsartikler, kunne man konkludere med at *vaksinasjon* med kritisk informasjon gjør folk bedre i stand til å forsvare meningene sine og mer motstandsdyktige mot påvirkning (Banas og Rains 2010).

Det ser ut til at slik vaksinasjon kan virke mot konspirasjonsteorier. I et eksperiment ble 312 deltagere bedt om å se en kjent film som forfektet en konspirasjonsteori om at angrepet på USA 9/11 var en «inside job» (Banas og Miller 2013). Deltagerne ble delt i tre grupper. Én gruppe fikk vaksinasjon før filmen i form av en kort tekst. To forskjellige tekster ble gitt, én med solide fakta om 9/11 og en annen med mer generell oppfordring til å tenke logisk. En annen gruppe fikk ingen vaksinasjon, mens den tredje gruppen fikk det forskerne kalte en «meta-vaksinasjon». (Vi diskuterer ikke meta-vaksinasjonen her, fordi den er mindre relevant for notatet.) Resultatet av eksperimentet var at begge formene for vaksinasjon hadde den virkningen at deltagerne i mindre grad trodde på de konspiratoriske påstandene i filmen, men den faktabaserte vaksinasjonen var mer effektiv enn den logikk-baserte (Banas og Miller 2013, s. 198-201).

Overført til koronakrisen og lignende pandemier betyr innsiktene fra vaksinasjonsteorien at man kan gjøre folk mindre mottagelige for falsk informasjon og konspirasjonsteorier ved å gjøre tre ting: 1) ved å gi enkel og korrekt informasjon om sykdommen, 2) ved å «minne» folk om hvordan man skal forsøke å tenke logisk om informasjon, og 3) ved å advare om at konspirasjonsteorier vil komme, og si noe om hvordan slike teorier har sett ut i lignende situasjoner før. Norske helsemyndigheter har gjort lite på de to siste punktene, men heldigvis har kritiske medier i noen grad tatt denne rollen.

I slikt informasjonsarbeid er timing sannsynligvis viktig. Vaksinasjon med informasjon vil ha større betydning dersom den kommer i forkant av konspirasjonsteoriene. Vaksinasjonen gir motstandskraft når fakta og kritisk tenkning aktiveres før «sykdommen» kommer. Det betyr at man under koronakrisen allerede tidlig i 2020 kanskje kunne forberedt seg bedre på å møte konspirasjonsteorier. Med den kjennskapen man har fra konspirasjonsteorier fra lignende pandemier, ville det vært forholdsvis enkelt å forutsi formen til konspirasjonsteorier om koronaviruset. Man kunne f.eks. forutsett at konspirasjonsteoriene i perioden ville handle om kinesiske og amerikanske myndigheter, at de ville handle om hemmelige planer og laboratorier for biologiske våpen, og at jøder og muslimer kunne få rollen som syndebukker avhengig av lokale politiske og sosiale kontekster. Man kunne også forutsett at effektive konspirasjonsteorier våren 2020 ville handle om frykten for innvandring og globalisering, slik man så under pandemien i 2009.

Oppsummering

Mange viktige konspirasjonsteorier de siste tiårene dreier seg om sykdom, og noen av konspirasjonsteoriene har potensiale til å true folkehelsen, f.eks. ved at folk ikke vil følge råd og anbefalinger fra helsemyndighetene. Koronakrisen i 2020 gir grobunn for falske nyheter og konspirasjonsteorier, og dette er blitt tatt opp en rekke ganger både i norske og internasjonale medier. I arbeidet med å imøtegå konspirasjonsteorier er det viktig at helsemyndigheter og helsepersonell ikke ignorerer eller latterliggjør teoriene og menneskene som tror på dem. Konspirasjonsteorier er normale sider ved menneskelig psykologi, politikk og kultur.

Spredning av konspirasjonsteorier under epidemier må møtes med kunnskapsbaserte strategier. Helsemyndighetene i Norge er godt rustet og har solid erfaring med å spre sanne nyheter, men det har vært langt mindre fokus på det destruktive potensialet til falske nyheter og konspirasjonsteorier. De aktuelle institusjonene bør lære av hvordan tidligere epidemier og pandemier har ført til konspirasjonsteorier. Det er ønskelig med mer kunnskap både hos myndigheter og i befolkningen om hvordan konspirasjonsteorier brukes strategisk i utenrikspolitikken, og om hvordan de brukes bevisst til å utpeke syndebukker blant minoriteter eller i form av enkeltpersoner. Dette notatet presenterte en teori om hvordan vaksinasjon med informasjon kan gjøre folk motstandsdyktige mot konspirasjonsteorier. Denne kunnskapen og forskningen som den bygger på, kan sannsynligvis brukes strategisk av helsemyndigheter og helsepersonell uten at det er kostbart og tidkrevende.

Civita er en liberal tankesmie som gjennom sitt arbeid skal bidra til økt kunnskap og oppslutning om liberale verdier, institusjoner og løsninger, og fremme en samfunnsutvikling basert på respekt for individets frihet og personlige ansvar. Civita er uavhengig av politiske partier, interesseorganisasjoner og offentlige myndigheter. Den enkelte publikasjons forfatter(e) står for alle utredninger, konklusjoner og anbefalinger, og disse analysene deles ikke nødvendigvis av andre ansatte, ledelse, styre eller bidragsytere. Skulle feil eller mangler oppdages, ville vi sette stor pris på tilbakemelding, slik at vi kan rette opp eller justere.

Ta kontakt med forfatteren på torkel@civita.no eller civita@civita.no.

Litteratur

- Banas, J. A., & Miller, G. (2013). "Inducing resistance to conspiracy theory propaganda: Testing inoculation and metainoculation strategies" *Human Communication Research*, 39, 184–207. doi:10.1111/hcre.12000
- Banas, J. A., & Rains, S. A. (2010). "A meta-analysis of research on inoculation theory". *Communication Monographs*, 77, 281–311. doi: 10.1080/03637751003758193
- Byford, J. (2011). *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Contagion and ideology report. "Weaponized information outbreak: A Case Study on COVID-19, Bioweapon Myths, and the Asian Conspiracy Meme" <https://ncri.io/reports/weaponized-information-outbreak-a-case-study-on-covid-19-bioweapon-myths-and-the-asian-conspiracy-meme/>
- Enserink, Martin, "Swine Flu Names Evolving Faster Than Swine Flu Itself" *Science*, 8 May 2009
- Estrin, Daniel, "New Report Notes Rise in Coronavirus-Linked Anti-Semitic Hate Speech" *National Public Radio*, 21 April 2020
- Franks, B., Bangerter, A., & Bauer, M. W. (2013). "Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory" *Frontiers in Psychology*, 4(JUL). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00424>
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2017). "Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories" *Journal of Applied Social Psychology*, 47, 459–469. doi:10.1111/jasp.12453
- Leidig, Eviane "#Coronajihad": How the far right in India is responding to the pandemic. *Global network on extremism and technology*, 15 April 2020. <https://gnet-research.org/2020/04/15/coronajihad-how-the-far-right-in-india-is-responding-to-the-pandemic/?fbclid=IwAR2oWrRIMJG93XOOYh57LEt8UBEXQU4DsOAuM4UjciYjCknkI0JVUccf8ys>
- Lutzke, L., Drummond, C., Slovic, P., & Árvai, J. (2019). "Priming critical thinking: Simple interventions limit the influence of fake news about climate change on Facebook" *Global Environmental Change*, 58, 101964. doi:10.1016/j.gloenvcha.2019.101964
- Oliver JE, Wood T. "Medical conspiracy theories and health behaviors in the United States" *JAMA Intern Med*. 2014;174(5):817–818. doi:10.1001/jamainternmed.2014.190
- Oliver, J., & Wood, T. (2014). "Conspiracy Theories and the Paranoid Style(s) of Mass Opinion. *American Journal of Political Science*", 58(4), 952-966. Retrieved April 17, 2020, www.jstor.org/stable/24363536
- Papageorgis, D., & McGuire, W. J. (1961). "The generality of immunity to persuasion produced by pre-exposure to weakened counterarguments" *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62, 475–481. doi: 10.1037/h0048430
- Pulido, C. M., Villarejo-Carballido, B., Redondo-Sama, G., & Gómez, A. (2020). "COVID-19 infodemic: More retweets for science-based information on coronavirus than for false information" *International Sociology*. <https://doi.org/10.1177/0268580920914755>
- Resett, «Advarte om mangelfull sikkerhet på Wuhan-lab allerede i 2018» 15.04.2020, <https://resett.no/2020/04/15/advarte-om-mangelfull-sikkerhet-pa-wuhan-lab-allerede-i-januar-2018/>
- Rettman, Andrew "Russia's top coronavirus 'fake news' stories" *EUObserver*, 22 April 2020. <https://euobserver.com/coronavirus/147905>
- Smallman, Shawn (2015) "Whom do you trust? Doubt and conspiracy theories in the 2009 influenza pandemic" *Journal of International and Global Studies* Volume 6, Number 2, pp. 1-24

- Soroush, Vosoughi, Deb Roy og Sinan Aral (2018) "The spread of true and false news online"
Science, 9 March 2018: 1146-1151
- Stieger, S., Gumhalter, N., Tran, U. S., Voracek, M., & Swami, V. (2013). "Girl in the cellar: A repeated cross-sectional investigation of belief in conspiracy theories about the kidnapping of Natascha Kampusch" *Frontiers in Psychology*, 4(297). <https://dx.doi.org/10.3389%2Ffpsyg.2013.00297>
- The Lancet. "Statement in support of the scientists, public health professionals, and medical professionals of China combatting COVID-19", *The Lancet*, Vol 395, issue 10226, 2020, p. 42-43
- Wagner-Egger, P., Bangerter, A., Gilles, I., Green, E., Rigaud, D., Krings, F., Clémence, A. (2011). Lay perceptions of collectives at the outbreak of the H1N1 epidemic: heroes, villains and victims. *Public Understanding of Science*, 20(4), 461–476. <https://doi.org/10.1177/0963662510393605>
- Wired. "Coronavirus Conspiracy Theories Are a Public Health Hazard", *Wired*, 27.03.2020, <https://www.wired.com/story/coronavirus-covid-19-misinformation-campaigns/>